

УДК 1:130.12:159.923.2

ПРОБЛЕМА ТОЛЕРАНТНОСТІ У КОМУНІКАТИВНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Оксана Березяк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: o.ksanna4@gmail.com*

Розглянуто поняття толерантності у контексті комунікативної філософії. Висвітлено роль і місце толерантності у структурі цінностей сучасного суспільства. Аргументовано дієвість толерантності в процесі спілкування Я та Іншого. Проаналізовано дію принципу толерантності у визначенні ціннісних орієнтирів у ставленні до Іншого. Акцентовано на необхідності його застосування під час аналізу комунікативного процесу, підкреслено дієвість принципу толерантності у вирішенні конфліктів. Проаналізовано проблемні ситуації, що виникають у процесі утвердження толерантності у суспільстві, зроблено спробу визначити закономірності організації комунікації на засадах принципу толерантності.

Ключові слова: толерантність, комунікація, діалог, Я, Інший, ідентичність.

Толерантність сьогодні, більше ніж будь-коли, – не просто філософський ідеал, а практична умова виживання. Адже без формування взаємної терпимості цивілізації, культури, нації, соціальні групи й окремі люди, що конфліктують, можуть просто знищити одні одних. Тому реалізація принципу толерантності набуває особливої актуальності. Але складність реалізації ідеї толерантності полягає в тому, що надзвичайно важко сприйняти Іншого в його іншості, визнати за ним право бути інакшим, ніж Я, чинити і думати по-своєму. Тому так часто виникають непорозуміння між Я та Іншим. Одним із способів їх розв'язання є налагодження діалогу між сторонами, що конфліктують. Отже, для реалізації завдання пропонованого дослідження потрібно проаналізувати толерантність у безпосередньому зв'язку з комунікативним процесом.

Автор спирається на концепції діалогу М. Бубера, М. Бахтіна, Е. Левінаса, концепцію екзистенційної комунікації К. Ясперса. Поняття толерантності аналізують і закордонні, і українські вчені. Цю проблему досліджували, зокрема, П. Рікер, М. Уолцер, С. Мендус, П. Ніколсон, В. Лекторський, Р. Валітова, Є. Касьянова, а серед праць українських науковців можна виокремити публікації Є. Бистрицького, В. Малахова, Ю. Іщенко, О. Довгополової. У цих дослідженнях проаналізовано зміст поняття толерантність, його структуру та межі функціонування. **Мета статті** – дослідження толерантності, як одного з невід'ємних аспектів акту комунікації, аналіз дієвості толерантності в процесі спілкування Я та Іншого.

Історико-філософський аналіз поняття толерантності дає нам змогу простежити еволюцію ідеї толерантності від розуміння її як віротерпимості до принципу плюралізму. У широкому сенсі поняттям толерантність (від лат. *tolerantia* – терпимість) позначають доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних і групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних). Толерантність передбачає ставлення до іншої людини як до рівноправної особи і

виражається в свідомому стримуванні почуття неприйняття, зумовленого всім тим, що знаменує в Іншому інше (зовнішність, манера мовлення, смаки, стиль життя, переконання тощо). Адже світоглядною основою толерантності є поцінування різноманітності – природної, індивідуальної, суспільної, культурної. Тому можна вважати толерантність важливим елементом культури спілкування, необхідною умовою суспільного об'єднання людей різних вірувань, культурних традицій, політичних переконань.

У сучасних умовах важливим є визначення, яке запропонував російський філософ В. Лекторський: толерантність як “повага до чужої позиції в поєднанні з настановою на взаємну зміну позицій (і навіть у деяких ситуаціях зміну індивідуальної і культурної ідентичності) внаслідок критичного діалогу” [7, с. 54].

У цьому контексті йдеться про відкритість учасників діалогу один до одного, про взаємопроникність їхніх поглядів. Однак варто наголосити, що ця взаємодія має відбуватися на підставі згоди, де кожен учасник має право обстоювати власні інтереси, але без настанови бути в привілейованому становищі щодо іншого.

У широкому сенсі комунікацію розуміють як одну із засад людської життєдіяльності, як ознаку конструктивної взаємодії осіб, різних соціальних груп, культурних і національних спільнот, що розгортається на основі толерантності й порозуміння. Основна функція комунікації – досягнення взаєморозуміння в суспільстві, соціальної єдності зі збереженням індивідуальності кожного члена спільноти. В. Малахов зазначає, що “сама звичність (для нашого часу) поєднання понять “толерантність” і “діалог” налаштовує на думку про наявність діалогічної інтенції в сутності толерантності як такої, загалом про неминучість взаємозв'язку толерантності і спілкування” [8, с. 139]. Отже, за своєю суттю толерантність є духовною основою для міжособового спілкування.

На думку М. Бахтіна, діалог дає змогу виявити автентичну сутність людини, адже в процесі діалогічного спілкування, яке є синонімом її справжнього буття, людина може повернутися до самої себе [див. 1, с. 434]. Тому зрозуміти іншу людину можна лише через спілкування з нею, діалогічно. Російський учений зазначає, що “Я” усвідомлює себе і стає самим собою, тільки розкриваючи себе для Іншого, через Іншого і з допомогою Іншого. Тому бути – означає спілкуватися діалогічно, а це значить – бути для Іншого і через нього – для себе. М. Бахтін вважав, що життя за своєю природою діалогічне: “Жити – означає брати участь у цьому діалозі” [2, с. 310]. Тобто людина не просто живе в діалозі, а й живе діалогом.

Важливою є концепція діалогу одного з найвідоміших філософів ХХ століття М. Бубера. Як зазначає Л. Ситниченко, М. Бубер увійшов в історію світової філософії як мислитель, що по-новому поставив проблему “іншого буття” [див. 10, с. 108]. Він вважає, що ми спроможні осягнути сутність людини, принаймні наблизитися до неї, через висвітлення її ставлення до іншого буття, спілкування з іншими людьми, тобто тоді, коли навчимося розуміти її діалогічну природу, її здатність буття-з-іншим. Водночас М. Бубер акцентує на рівноцінності Я і Ти.

Філософ говорить про дві життєві позиції людини – “діалогічну” і “монологічну”. Цим позиціям відповідають дві головні пари “Я – Ти” і “Я – Воно”. М. Бубер наполягає на першорядності діалогічного ставлення людини до світу. Я – Ти – відношення – не лише головний вимір “справжнього, діалогічного” світу, а й

сутність поняття “відношення”, яке М. Бубер вибирає для характеристики справжнього людського спілкування [див. 10, с. 114].

Як акцентує К. Сігов, найглибшою категорією людського спілкування Е. Левінас вважає не “діалог”, а свідoctво [див. 11, с. XII]. Як прототип кожного справжнього свідoctва філософ наводить просте Авраамове “ось я”.

“Ось я” – значить Я тут, Я відкритий для Іншого. Відкритість – здатність у спілкуванні прийняти у свій внутрішній світ цінності і смисли інших Я, буття загалом, і відповідно до цього перебудувати власну суб’єктивність. Тобто йдеться про взаємну творчість особистостей, які перебувають у діалогічній позиції. Так трактує визначення екзистенційної комунікації К. Ясперса Л. Ситниченко. А вже під екзистенційною комунікацією Карл Ясперс розуміє взаємини між людьми, що ґрунтуються на “взаємності”, “встановленні відкритості”, “люблячій боротьбі”, а значить – на глибоких особистих стосунках, на противагу анонімним, відверто утилітарним [див. 10, с. 104].

Справжнє спілкування О. Больнов називає “глибокодумною розмовою”, що в ній “відкривається серце та обговорюються граничні питання буття” [10, с. 126]. Обговорення граничних питань буття робить розмову екзистенційною. А “екзистенційна розмова”, на думку О. Больнова, зі свого боку, має за передумову певний настрій, а те порозуміння, що виникає в ній, веде до зустрічі. О. Больнов стверджує необхідність зустрічі для справжнього людського існування: лише завдяки цьому людина стає сама собою [див. 10, с. 127, 129]. Отже, О. Больнов, К. Ясперс, і М. Бубер сходяться на тому, що лише в діалогічній зустрічі з іншими розкривається людська сутність, її екзистенція. А вже діалогічна ситуація – ситуація звертання та відповіді. У діалозі, говорячи до Іншого, ми демонструємо наше визнання іншості та суб’єктності Іншого. У представників діалогічного тлумачення Іншого (М. Бубер, М. Бахтін, Е. Левінас) Інший отримує статус автономної та самодостатньої особи, що нередукована до Я, є трансцендентною щодо Я.

Інший є ключовою фігурою в етичній філософії Е. Левінаса. Французький філософ радикально пориває з ідеологією особи, основаною на інтересі та практичній вигоді, і говорить про “етичного суб’єкта”.

На відміну від Бубера, який наполягає на рівноцінності, рівновеликості “Я і Ти”, Я та Іншого буття, для Левінаса “Я” і “Ти” ніколи не рівнозначні. “Ти” – інстанція зобов’язання і відповідальності як етичного начала індивідуалізації людини. У стосунках Я – Інший Левінас надає перевагу Іншому. “Зіткнення з Іншим є одразу ж відповідальністю за нього” [6, с. 119]. І не суттєво, як Інший ставиться до мене, це його справа; для мене він той, за кого я відповідаю.

В. Лекторський називає справжнім моральним ставленням таке ставлення, у якому я ставлюся до іншої людини як до себе, а до себе – з погляду іншого. В цьому разі мораль постає “як спосіб утвердження буття іншої людини, як спосіб проникнення цього буття в моє буття, а мого буття – в буття іншого” [7, с. 52]. Тобто йдеться про усвідомлення основоположного принципу, а саме, що “Я є Інший” і навзаєм, що “Інший є Я”. Цей принцип орієнтує мене на діалог з Іншим, у якому Я можу сприйняти його іншість і визнати за ним право бути унікальним, бо і Я хочу, щоб пошанували мою інакшість.

Отже, досягнення толерантності і в міжособових стосунках, і у сфері національних і культурних відносин є однією з необхідних умов гармонізації

інтересів, взаєморозуміння і співпраці. Тому виправданим є розгляд принципу толерантності у зв'язку з проблематикою діалогічного спілкування.

Саме толерантність дає змогу найдемократичніше розв'язати суперечки, які виникають в умовах конфлікту. На думку Є. Бистрицького, “толерантність розглядається як спосіб дії (поведінки), спроможний утримати конфліктуючі сторони від актуального насильства, тобто як свідоме творення ситуації толерантності” [3, с. 149]. Учений зазначає, якими є умови ситуації толерантності. Передовсім ідеться про можливість домовитися. Домовлятися – це замінювати можливість реального силового зіткнення мовно-комунікативними та інформаційно-просвітницькими діями. Отже, в умовах конфлікту “ситуація толерантності – це ситуація створення умов, в тому числі ідеологічними та погрожувально-силовими засобами, раціонально-критичного, аргументативного дискурсу, спрямованого на досягнення взаємоприйнятної угоди, договору, що мав би чинні нормативно-стримувальні наслідки” [3, с. 149].

У цьому контексті важливо розглянути ще одне поняття, яке необхідно визначити в дискурсі про толерантність, а саме – питання про неприйнятне. До опозиції толерантність/нетолерантність П. Рікер додає третій термін: неприйнятне. Існує неприйнятне для кожного індивіда, для кожного співтовариства, для кожного національного колективу. Однак є такі форми неприйнятного, які визнає кожен, а саме: расизм, антисемітизм, апартеїд та будь-які інші вияви дискримінації. Французький філософ дає відповідь на те, яким є критерій неприйнятного: “Критерій один: це є те, що не заслуговує на нашу повагу саме тому, що ґрунтується на неповаженості, а саме на відмові передбачати свободу дотримуватися протилежних вірувань” [9, с. 326]. Таке неприйнятне П. Рікер називає негідним, “...таким, що ми заперечуємо тому, що повинні це заперечити, й, отже, ставитися до нього толерантно не повинні” [9, с. 326].

У ситуації, коли йдеться про межу толерантності, маємо відповісти собі на запитання: чи спосіб поведінки Іншого уможливило толерантне ставлення до нього? Адже не можна толерантно ставитися до посягань на свободу і гідність людини.

Є. Бистрицький визначає культуру як локальний, у значенні екзистенційно особливий, спосіб буття людини, розглядаючи локальність конфлікту як конфлікт культурних світів життя, “завжди особливих, навіть унікальних способів буття або, говорячи філософською мовою, як конфлікт онтологій різних культур” [3, с. 153]. Дослідник називає цей конфлікт культур виявом екзистенційного насильства, оскільки людина культури втрачає сенс життя разом із можливою загибеллю власного життєвого світу. Прикладом такого конфлікту може слугувати “карикатурний скандал”, коли карикатури на пророка Магомета, опубліковані в європейських газетах, спричинили масові акції протесту всього мусульманського світу. Там, де європейці бачили вияв свободи слова, мусульмани побачили онтологічну загрозу. Цей конфлікт назвали конфліктом цивілізацій. Адже конфлікт цивілізацій – не обов'язково збройні протистояння та акти тероризму, це також зіткнення цивілізаційних систем, світоглядних, культурних, ментальних і релігійних цінностей.

Такому екзистенційному насильству можна протиставити тільки етику ненасилля. І в цьому контексті варто наголосити на практичності толерантного підходу у вирішенні конфліктів, головна мета якого – досягнення порозуміння.

Є. Бистрицький зазначає, що саме “політика толерантності вважається регулятивним ідеалом герменевтичної філософії” [3, с. 157]. Відомо, що розуміння має діалогічну основу і його можна досягти у сфері “між”, тобто у конкретному спілкуванні між суб’єктами. І саме спілкування, що ґрунтується на засадах толерантності, дає змогу одному учаснику акту комунікації відкритися перед Іншим і створює умови, щоб Інший теж відкрився. Так учасники діалогу створюють спільну мову, що дає їм можливість досягти порозуміння і згоди, а не підпорядковувати Іншого власній мірці.

Польський філософ А. Гжегорчик називає такий діалог інтеракцією, тобто низкою актів, у яких беруть участь щонайменше дві сторони, коли певна поведінка однієї сторони зумовлює таку поведінку іншої сторони, яку можна вважати відповіддю на дії. І якщо в поведінці однієї зі сторін реалізується певна ціннісна позиція, наприклад, повага до кожної людини, то цю повагу може сприйняти й інша сторона [див. 4, с. 58]. Таким чином виникає діалог цінностей, які згодом реалізуються у діяльності.

А. Гжегорчик зазначає, за яких умов можливе досягнення цього рівноправного діалогу, що має партнерський характер. Це можливо за умови, коли інтеракція здійснюється за допомогою пізнавальних повідомлень, які є певною формою аргументації, що розкриває цілі і методи діяльності обох сторін, коли є умови для інтелектуальної, взаємної критики цілей і методів, а також для висунення змін програм діяльності [див. 4, с. 59]. Отже, тільки внаслідок такого критичного діалогу можна досягти порозуміння.

Цілком очевидно, що тільки в рівноправному діалозі його учасники можуть змінювати свої позиції без застосування насильства. Як акцентує Є. Бистрицький, “сучасна толерантність є терпимістю ситуації паралельного існування з усім культурно та суспільно інакшим без насильницького уподібнення або ототожнення. Толерантність – це, скажімо так, несумісність назавжди” [3, с. 157]. Це право на несумісність захищає свободу і самобутність людини, є виявом поваги до чужої культури й іншої системи цінностей.

Варто зазначити, що утвердження ціннісного статусу Іншого невід’ємне від проблеми ідентичності (культурної, національної) Іншого та моєї особистісної ідентичності. Самоідентичність не є чимось, що раз і назавжди надане людині. У процесі соціальної взаємодії особа може змінювати свою ідентичність. Як на істотні риси ідентичності, культуролог О. Гнатюк вказує на її динамічний і діалогічний характер [див. 5, с. 50].

Тому важливим для нас є поняття пограниччя культур. Адже бути в культурі означає бути поряд з “іншістю”, постійно перебувати на межі, де моє “Я” завжди поряд з “Іншим”. Одна культура для іншої розкривається повніше і глибше. Цей досвід створює можливість побачити себе і власну культуру в дзеркалі інших культур. Польський дослідник С. Юліаш зазначає, що “особливо досвід спілкування між собою представників різних культур є тим зв’язком, у якому “чужий” перестає бути “чужим”, а стає просто “іншим” [12, с. 15].

Взаємодія з позиціями, що відрізняються від моїх, зіставлення моєї аргументації з аргументами на користь іншого погляду постає як необхідна умова розвитку моїх власних поглядів і як механізм розвитку культури загалом. Широковідомою є ідея М. Бахтіна про культуру як про феномен, здатний існувати лише на межі між різними суб’єктами, у просторі актуального діалогу й спілкування

між ними. Таким чином, принцип плюралізму, як наголошує В. Лекторський, стає поліфонією, тобто діалогом і глибинною взаємодією різних позицій [див. 7, с. 53].

Отже, в умовах сучасного мультикультурного світу потрібно розглядати толерантність як універсальну етичну вимогу, яка потребує свого практичного втілення у життя, адже орієнтує нас на діалог з Іншим з метою пошуку компромісу у вирішенні тих складностей, з якими зіштовхнулася цивілізація сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бахтин М.* Проблемы поэтики Достоевского. М.: Худож. лит., 1972.
2. *Бахтин М.* Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979.
3. *Бистрицький Є.* Конфлікт культур і філософія толерантності // У кн.: Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. К.: Політична думка, 1997. С. 147–168.
4. *Гжегорчик А.* Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия // Вопросы философии. 1992. № 3. С. 54 – 71.
5. *Гнатюк О.* Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. К.: Критика, 2005.
6. *Левінас Е.* Між нами: Дослідження. Думки – про – іншого. К.: Дух і Літера: Задруга, 1999.
7. *Лекторський В.* О толерантности, плюрализме, и критицизме // Вопросы философии. 1997. № 11. С. 46–54.
8. *Малахов В.* Толерантность и ее границы: к этическому осмыслению понятия // В кн.: Малахов В. Уязвимость любви. К.: Дух і Літера, 2005. С. 137–143.
9. *Рікер П.* Толерантність, нетолерантність, неприйнятне // В кн.: Рікер П. Навколо політики. К.: Дух і літера, 1995. С. 313–332.
10. *Ситниченко Л.* Першоджерела комунікативної філософії. К.: Либідь, 1996.
11. *Сігов К.* “Між-нами”: Насильство? Розрив? Правда? (Етична філософія Еманюеля Левінаса) // У кн.: Левінас Е. Між нами: Дослідження. Думки – про – іншого. К.: Дух і Літера: Задруга, 1999. С. V–XVI.
12. *Uliasz S.* O kategorii pogranicza kultur // W ks.: Pogranicze kultur. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1997. S. 9–20.

THE PROBLEM OF TOLERANCE IN THE PHILOSOPHY OF COMMUNICATION

Oksana Berezyak

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: o.ksanna4@gmail.com*

The notion of tolerance in the context of the Philosophy of Communication is considered in the article. The role and place of tolerance in the structure of values of modern society are elucidated. The effectiveness of tolerance in the process of intercourse between I and the Other is shown. The principle of tolerance is analysed in the definition of ideal values in the attitude to the Other. The indispensability of including it in the process of communication is accentuated. The effectiveness of the principle of tolerance in the solution of the conflicts is emphasized. The problems arising in the process of establishing tolerance in society are analysed, an attempt has been made to define the conformity of the organization of communication on the ground of the principle of tolerance.

Key words: Tolerance, communication, dialogue, the I, the Other, identity.

ПРОБЛЕМА ТОЛЕРАНТНОСТИ В КОММУНИКАТИВНОЙ ФИЛОСОФИИ

Оксана Березяк

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
e-mail: o.ksanna4@gmail.com*

Рассмотрено понятие толерантности в контексте коммуникативной философии. Освещено роль и место толерантности в структуре ценностей современного общества. Показано эффективность толерантности в процессе общения Я и Другого. Проанализировано действие принципа толерантности в определении ценностных ориентиров в отношении к другому. Акцентировано необходимость его применения при анализе коммуникативного процесса. Отмечено эффективность принципа толерантности при разрешении конфликтов. Проанализированы проблемные ситуации, которые возникают при утверждении толерантности в обществе, сделано попытку определить закономерности организации коммуникации на началах принципа толерантности.

Ключевые слова: толерантность, коммуникация, диалог, Я, Другой, идентичность.

Стаття надійшла до редколегії 08.11.07

Після доопрацювання 30.04.09

Прийнята до друку 19.05.09